

A jogklinikai módszertan, különös tekintettel az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország jogászképzésében betöltött szerepére

Doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Dr. Kálmán Renáta

Témavezető:

Dr. Tóth Judit, CsS

Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Szeged, 2023

I. A kutatás iránya, tárgya és módszere

1.1. Témaválasztás okai

A disszertáció témaválasztásának oka kettős: i) személyes kapcsolat a jogklinikai oktatással és módszertannal, valamint ii) oktatóként annak vizsgálata, hogy a jogászképzés teljesíti-e a joghallgatók elvárásait és az állam által meghatározott követelményeket, illetve ebben milyen szerepe van a jogklinikai képzésnek.

Egyetemi joghallgatóként azért választottam a jogklinika kurzust, mert úgy éreztem, hogy a kötelező, illetve a szabadidőmben önkéntesen vállalt szakmai gyakorlaton szerzett tapasztalatok a jogász hivatás és a gyakorló jogászok szakmai kompetenciáinak elsajátítására korlátozott lehetőséget biztosítanak. E hiányt tudta pótolni a jogklinika kurzus, amelynek már a bevezető (szegedi jogi karon háromnapos) képzése világossá tette számomra, hogy hallgatótársaimmal valós jogász munkát végzünk majd, olyan ügyfeleknek biztosítjuk a joghoz jutást, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy ügyvédet fogadjanak, ezzel erősítve a munkánk iránti elhivatottságot és szakmai felelősséget. A bevezető képzés néhány jogterület főbb jogszabályi rendelkezéseinek átbeszélésén túl, elsősorban gyakorlati jellegű volt. A kurzus gyakorlati részében számos ügyféllel találkoztam, valamint ügyben nyújtottam tanácsot, ami bár a szemeszter elején nehezen ment, a végére, köszönhetően a tutor oktatóknak és a hallgatótársaknak, egyre gördülékenyebbé vált. Az ügyfelek részéről érkezett pozitív visszajelzések, az érzés, hogy a szakmai tudásommal másoknak segíthetek, és annak megtapasztalása, hogy számos képességem fejlődött (kommunikációs készség, problémamegoldás, magabiztos fellépés) ahhoz vezetett, hogy a jogklinika munkájába segítőként az egyetem elvégzését követően is részt vettem. Jelenleg pedig, mint egyetemi tanársegéd, a szegedi jogklinika program egyik felelős oktatója és koordinátora vagyok. Oktatóként, küldetésemnek érzem a módszertan minél szélesebb körű alkalmazását és terjesztését, ezért a jogklinika kurzuson kívül más óráimon is alkalmazom, valamint tanulmányok és előadások keretében igyekszem felhívni a figyelmet ennek előnyeire.

A témaválasztás másik oka a jogászképzésen belül a hallgatói oldal elvárásainak, tapasztalatainak megismerése, illetve annak vizsgálata, hogy az Innovációs és Technológiai Minisztérium (továbbiakban: ITM) hivatalos kiadványában meghatározott jogász osztatlan szak képzési és kimeneti követelményeinek (továbbiakban: KKK) a jelenlegi tanterv

mennyiben tud megfelelni.¹ Képes-e a jogászképzés a kiadványban felsorolt valamennyi szakmai kompetencia elsajátítását biztosítani? Mindezt vizsgálom azért, mert noha több hazai kutatás is vizsgálta a joghallgatók jogászképzéssel szembeni elvárásait, illetve impulzusait, az ezek eredményeként kirajzolódott hiányosságok, kihívások orvoslására nem, vagy csak csekély kezdeményezés történt. Egyes problémák, példának okáért az elmélet és gyakorlat képzésben betöltött aránya, a tradicionális oktatásból adódó passzív hallgatói szerepkör, évtizedek óta megoldásra várnak. E nehézségek egy részének orvoslására a jogklinikai módszertan alkalmazása lehet a megoldás. Azáltal ugyanis, hogy gyakorlati jellegű kurzusokat építünk a tantervbe, lehetővé tesszük, hogy a hallgatók számos olyan kompetenciát sajátítsanak el, fejlesszenek (érveléstechnika, jogi dokumentumok készítése, lényeglátás), amelyekre elméleti órák során nincs lehetőség. Mindeközben, az oktatói szerepkörnek is változnia szükséges, tanárközpontú oktatásról váltani kell diákközpontúra. Végezetül, de nem utolsó sorban, az egyetemeken nagy a nyomás, az úgynevezett harmadik missziójuk, a szociális fejlődés és a társadalmi felelősségvállalás teljesítése miatt. Ebben a jogklinikai programok szintén segítségül hívhatók, hiszen azáltal, hogy a hallgatók az egyetemi képzés során megszerzett tudásukkal nyújtanak jogi segítséget a helyi közösség rászoruló tagjainak, hozzájárulnak e harmadik küldetés megvalósításához is.

Meglátásom szerint, a jogklinikai oktatás egyike, azon kevés, tantervben fellelhető kurzusoknak, amely képes az elmélet-orientált jogászképzésben a gyakorlat javára billenteni a mérleg nyelvét. Nem titkolt motivációm a disszertáció megírásával a módszertan népszerűsítése, valamint egyetemi oktató kollégák meggyőzése e képzési forma hasznosságáról.

1.2. Kutatási módszertan és hipotézisek

1.2.1. A kutatás módszertana

Az értekezés megírása során elsődleges és másodlagos kutatásokat is végeztem, annak érdekében, hogy a témát a lehető legteljesebb mértékben körbejárjam. A másodlagos kutatás kapcsán a következő módszereket alkalmaztam, amelyeket alább részletesen ismertetek: összehasonlító, összehasonlító-történeti, szakirodalmi elemzés és fogalomelemzés. Az elsődleges kutatáshoz kapcsolódva, két kérdőíves kutatást végeztem, strukturálatlan interjúkat

¹ A rendeletet a 64/2021. (XII. 29.) ITM rendelet a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30) EMMI rendelet, valamint egyes kapcsolódó miniszteri rendeletek módosításáról szóló rendelet hatályon kívül helyezett 2021. december 29-én. (továbbiakban: ITM kiadvány)

készíttem, továbbá, tanulmányutakon vettem részt, amelyek eredményeit esetelemzés keretében építtem be a dolgozatba.

Az értekezés vitathatatlanul egy összehasonlító jogi mű, amelynek fókuszában a jogklinikai módszertan fejlődése és elterjedése áll. „Az összehasonlítás az elemzés alapvető eszköze.”² Az összehasonlító módszer alkalmazása alkalmas hipotézisek tesztelésére, új hipotézisek felfedezésére és elméletalkotásra is.³ Továbbá, e módszertan a statisztikai, empirikus és történeti összevetéseket is magában foglalja, amelyek közül az utóbbi kettő a dolgozatom szerves részét képezik.⁴ Az összehasonlító módszertannal készülő dolgozatoknál az egyik kulcskérdés, hogy mit hasonlítunk mihez. Tekintettel arra, hogy jelen értekezésben két földrajzi régió jogklinikai módszertanát vizsgálom, ezért elengedhetetlen annak meghatározása, hogy mi a kiválasztásuk fő szempontja, azaz miért éppen azon térségeket vizsgáljuk? Disszertációmban két földrajzi térségre szűkítettem a kutatást: i) az Amerikai Egyesült Államokra, hiszen ez a jogklinikai módszertan anyaországa, illetve ii) Közép-Kelet-Európára, azon belül is a négy visegrádi államra, tekintettel a hasonló geopolitikai elhelyezkedésre, történelmi múltra, valamint a szoros együttműködésre ezen országok között. Az USA kiemelt szerepét tovább erősíti, hogy a közép-kelet-európai régió jogklinikai fejlődését is ő indította el, hiszen a Ford Alapítvány jelentős anyagi támogatása nélkül a jogklinikai mozgalom nem tudott volna kialakulni a térségben. Ezen országok közül is külön hangsúlyt volt indokolt helyezni a lengyel jogklinikai képzésre, amelyet szintén amerikai támogatással vezettek be a rendszerváltást követően, s napjainkra arany-standardként⁵ kiemelkedik a régióból. Ugyanakkor, az összehasonlító jogi vizsgálat nem kizárólag a jogklinikai módszertannál volt elengedhetetlen, hanem a jogászképzések feltérképezésekor is. A jogklinikai ugyanis nem légtüres térben létezik, annak az egyetemi jogi oktatás ad teret, így ennek vizsgálata is szükséges volt. Ennek keretében az USA jogi oktatása mellett áttekintettem az európai jogfejlődés mintaállamainak számító Németország és Franciaország rendszerét is, valamint behatóan elemeztem a hazai jogászképzést is. Mindezek segítségével egy átfogó képet kaphattunk a jogi oktatás mikéntjéről, valamint a jogklinikai helyzetéről a kiválasztott térségekben.

Az összehasonlító módszertant kiegészítette az összehasonlító-történeti módszertan is, amely segítséget nyújt a szisztematikus összehasonlítás és a folyamatok időbeli elemzésében,

² David COLLIER: The Comparative Method, in: Ada W. Finifter (szerk.): Political Science: The State of the Discipline II., American Political Science Association, 1993, 105-119. o., 105. o.

³ COLLIER 1993, 105. o.

⁴ COLLIER 1993, 105. o.

⁵ Dubrava AKSAMOVIC, Philip GENTY: An Examination of the Challenges, Successes and Setbacks for Clinical Legal Education in Eastern Europe, International Journal of Clinical Legal Education, Volume 20, 2014, 427-438. o., 433. o.

és nagyléptékű eredmények magyarázatában.⁶ E megközelítést alkalmaztam az egyes jogi oktatási rendszerek és a jogklinika módszertan evolúciójának ismertetésekor. A gyakorlati oktatás és a jogklinika elterjedésének ugyanis számos olyan akadályozó tényezője van, amely nem újkeletű, hanem a történeti fejlődés maradványaként képez gátat napjainkban is.

Az előző két módszer alkalmazása megkövetelte, hogy a releváns hazai és nemzetközi szakirodalmat kritikai szemléletmóddal áttekintsem. A kutatásom megerősítette, hogy a témában a magyar tudományos munkásság rendkívül csekély, mindössze pár publikáció született a témában. A nemzetközi szakirodalom száma jelentős, ám a nyelvi különbségekből adódóan terminológiai kérdések merültek fel. Az egyes jogklinikai modellek esetén hiányzott vagy nem volt megfelelő, az adott típust szemléletesen körülíró, a többitől jól elhatárolható, magyar elnevezés. Az összehasonlító módszertan itt is alkalmazandó volt.

Tekintettel arra, hogy a jogklinika módszertannak nincs egy általánosan elfogadott definíciója, ezért a fogalomelemzés módszerének alkalmazásával több meghatározást vizsgáltam és értékeltem. A fogalomelemzés módszertanának célja az egyes definíciók közötti kapcsolatok és megkülönböztető jellemzők tisztázása.⁷ Az értekezésben az egyes definíciók közötti kapcsolatokat a hasonlóságok és különbözőségek mentén elemzem.

Az elméleti kutatás mellett szükségesnek láttam a gyakorlatban is megvizsgálni a kérdéskört. Ennek érdekében több elsődleges kutatási módszert is alkalmaztam. Mivel az empirikus társadalomkutatási vizsgálatokban kiemelkedő szerepe van az interjúknak, ezért strukturálatlan interjúkat készítettem lengyel, cseh és amerikai jogklinika oktatókkal, amelyek eredményeit a dolgozat aktuális fejezeteiben felhasználtam.⁸ Ez a fajta interjúzási technika lehetővé tette, hogy az említett országok oktatóitól a személyes tapasztalataikon és az általuk működtetett jogklinikák mindennapi működési mechanizmusain (adminisztráció, hallgatók értékelése, ügytípusok) túl, a hazai jogklinikák számára megfontolandó javaslataikat is megismerhessem.

Az esetelemzés módszerét alkalmaztam két lengyel, valamint egy cseh és egy amerikai egyetem jogklinika programjainak tanulmányozása során. Az említett egyetemek jogklinikáinál lehetőségem nyílt az egyes programokat mindennapi működésük folyamán megismerni, ideértve az ügyvitelt, az infrastruktúrát, a hallgató-oktató közös tutori megbeszéléseket, eset-

⁶ James MAHONEY: Comparative-Historical Methodology, Annual Review Sociology, 2004, Volume 30., 81-101. o., 81. o.

⁷ Joyce J. FITZPATRICK, Geraldine MCCARTHY (ed.): Nursing Concept Analysis Application to Research and Practice, Springer Publication, 2016, I. rész, 1. fejezet

⁸ MOLNÁR Dániel: Empirikus kutatási módszerek a szervezetfejlesztésben, Humán Innovációs Szemle, 2010, 1-2. szám, 61-71. o., 69. o.

megbeszéléseket. Az így szerzett tapasztalatok az értekezés *de lege ferenda* javaslatában visszaköszönnek.

Végezetül, az elsődleges kutatások keretében két kérdőíves empirikus kutatást is végeztem, két eltérő, de a témához szorosan kapcsolódó területen. Az első kérdőíves kutatás témája a jogklinika programban való részvétel motivációja volt, illetve, hogy fejleszti-e a jogklinika képzés a gyakorlati jellegű KKK-t, amelyeket az ITM hivatalos kiadványában fogalmazott meg. A kérdőívet, minden (2019-ben működő) hazai élő ügyfeles jogklinika program vezetőjének megküldtem azzal a szándékkal, hogy a korábbi és jelenlegi jogklinikás diákjainak továbbítsák kitöltésre. A második empirikus vizsgálat fókuszában a joghallgatók által végzett pro bono tevékenység elsődleges motivációs tényezői álltak. Habár számos hazai és nemzetközi kutató vizsgálta az önkéntes tevékenység mögött megbúvó motivációs tényezőket, kifejezetten joghallgatók körében még nem végeztek ilyen jellegű kutatást. Ebből kifolyólag az összes magyarországi jogászképző intézmény bevonásával empirikus vizsgálatot folytattam, a jogász hallgatók pro bono tevékenységgel kapcsolatos attitűdjéről.

1.2.2. Kutatási hipotézisek

A dolgozat megírását megelőzően két fő hipotézist állítottam fel. Az első, hogy a jogklinikai módszertan és képzés alkalmas azon ITM hivatalos kiadványában meghatározott gyakorlati jellegű KKK-k elsajátítására, fejlesztésére, amelyek elméleti kurzusokon nem lehetségesek. A másik hipotézisem szerint, a joghallgatók által végzett jogász pro bono tevékenység elsődleges motivációs tényezője az önéletrajz javítása, szakmai gyakorlat szerzése, „a tömegből való kitűnés”. Az előbbi kapcsán úgy véltem, hogy a jogklinika a jogászképzésben fellelhető jelentős hiányosságot, nevezetesen a hallgatók gyakorlati életre való csekély mértékű felkészítését, pótolni tudja azáltal, hogy olyan kompetenciákat fejleszt, mint például felelősségvállalás a köz érdekében, szakmai kommunikáció, jogász gondolkodás, vagy éppen jogi dokumentumok szerkesztése. Ehhez a hipotézishez kapcsolódott egy további előfeltevés. Eszerint, a jogklinika kurzuson való hallgatói részvétel motivációja nagyobb, amennyiben az adott felsőoktatási intézményben nincs, vagy csupán kevés gyakorlatorientált tantárgy érhető el. Ezen hipotézisek bizonyítása, vagy éppen megdöntése érdekében kérdőíves vizsgálatot folytattam.

Figyelembe véve, hogy a korábban is említett ITM kiadványban meghatározott jogász szak KKK-ei közül több is érinti a pro bono jogász tevékenységet, mint a képzés alatt elsajátítandó kompetenciát, ezért vizsgáltam, hogy milyen tényezők motiválják a joghallgatókat a közjő szolgálatára. A kutatás előfelvetése szerint a joghallgatók által végzett önkéntes tevékenység mögött önös, elsősorban szakmai fejlődéshez kapcsolódó, motivációs tényezők

állnak. Mindez pedig ahhoz vezet, hogy az önéletrajzot építő, karrierrel kapcsolatos motivációs csoportba tartoznak.

1.3. A kutatás struktúrája

A dolgozat szerkezeti felépítését tekintve hat nagyobb és egy rövidebb fejezetből épül fel. Utóbbi, egy *de lege ferenda* javaslat, amely a kutatásom fényében Magyarországon a jogászképzés részeként hosszú távon működőképes jogklinika program modelljét mutatja be. A bevezetőben a témaválasztás indokolásán túl, az alkalmazott kutatási módszertanokkal, a disszertáció két nagyobb hipotézisével foglalkozom, illetve röviden ismertetem a dolgozat struktúráját. Az első fő tartalmi egység fókuszában a jogászképzések történeti és összehasonlító elemzése áll, különös tekintettel azok egyes fő jellemvonásaira. A vizsgálat azon országokra irányult, amelyek a jogklinikai módszertan szempontjából jelentősek. Elsőként az Amerikai Egyesült Államok jogászképzésének főbb mérföldköveit mutattam be, amelyet a tengerentúli jogászképzés jellegzetességeinek ismertetése követett. Az amerikai és a magyar jogi oktatásban az egyik szembetűnő különbség a jogászai képességek elsajátításának, fejlesztésének biztosítása. Míg az Egyesült Államok jogi képzésének tantervében számos jogászai készséget fejlesztő tárgy szerepel, addig Magyarországon külön kurzusok helyett, néhány tantárgy részeként, viszonylag csekély hangsúllyal jelenik meg az egyes kompetenciák fejlesztése. Az amerikai jogászképzés mellett, néhány, a hazai jogi oktatásra hatással lévő európai állam jogi képzésével is foglalkoztam. E szerkezeti egység zárásaként a magyar jogászképzés történeti fejlődésének főbb lépcsőit követően a képzés egyes olyan kihívásaival, nehézségeivel foglalkoztam, amelyek közül néhány évtizedek óta megoldásra vár. Példaként említhető az oktató-hallgató szerepkörök vagy az elméleti képzés gyakorlati tudás feletti dominanciája, amelyekhez szorosan kapcsolódik az alkalmazott oktatási módszerek problémája is. Végezetül, a hazai jogászképzés néhány olyan szegmensét elemeztem, amelyet gyakran ér kritika, hallgatói, munkáltatói és oktatói oldalról is. E körben, az ITM kiadványában rögzített jogász szak KKK-einek teljesíthetőségével is foglalkoztam. Ennek keretében azon túl, hogy néhány kompetenciát részletesen is bemutatok, összevetem, hogy a jelenlegi jogi oktatás miért nem, vagy csak csekély eredményességgel tudja egyes készségek elsajátítását biztosítani. Megoldásként szolgálhat ezen problémákra különböző alternatív oktatási módszerek alkalmazása. Csakhogy, a hazai jogászképzésben számos olyan nehezítő, akadályozó tényező és körülmény áll fenn, amely ezen technikák széleskörű használatát ellehetetlenítik. Ezen problémakörök közül azt a hármat mutattam be, amelyek megszüntetése meglátásom szerint a legsürgetőbb.

A második fő fejezet keretében a jogklinikai módszertan történeti fejlődésével foglalkoztam. Látható, hogy noha az amerikai jogklinikai képzés jelentős hatással volt többek között a lengyel és cseh jogklinikákra, mégis képesek voltak ezen államok jogklinikai oktatói a módszertant a saját jog- és oktatási rendszerükhöz igazítani.

A harmadik nagyobb szerkezeti egységben a jogklinikai módszertannal, a képzés duális céljával és a különböző jogklinikai modellek elemzésével foglalkoztam. Tekintettel arra, hogy hiányzik egy globálisan elfogadott és alkalmazott jogklinikai definíció, így elengedhetetlen volt, néhány, a szakma által leginkább alkalmazott fogalmat tanulmányozni, ismertetni. A célokat illetően a gyakorlati (menet közbeni) oktatás és a rászorulóknak való jogi segítségnyújtás kettősége tapasztalható. Mindez átvezet ahhoz, hogy a jogklinikai oktatásnak három nagy haszonélvezői köre van: i) az ügyfél, aki ingyenesen jut jogi tanácsadáshoz, amellyel esélye lesz az igazságszolgáltatáshoz/közigazgatáshoz hozzáférni, ii) a diák, aki az elméleti tudását a gyakorlatban próbára teheti, miközben számos jogászai képességét (mint szóbeli és írásbeli kommunikáció, dokumentum-szerkesztés, problémamegoldás) fejlesztheti, illetve etikai elvek gyakorlati érvényesülését is megtapasztalhatja szakmai felügyelet mellett, végezetül, iii) az egyetem, amely egyrészt eleget tesz a KKK-nek, másfelől a harmadik küldetését, a szociális és társadalmi felelősségvállalást teljesíti, hiszen a helyi lakosság joghoz jutását elősegíti. Nemcsak a fogalmat illetően hiányzik egységesség, hanem az egyetemek által alkalmazott jogklinikai modellek kapcsán is. Nincs bevett gyakorlat arra nézve, hogy egy-egy felsőoktatási intézmény melyik típust használja. Az egyetemek a rendelkezésükre álló költségvetési és humán erőforrások, az oktatói gárda, valamint a hallgatók igényeinek, továbbá a képzés tanrendjének figyelembevételével határoznak arról, hogy mely típus(oka)t teszik elérhetővé. Valamennyi modellnek megvan a maga előnye és hátránya, ezeket a döntés meghozatala előtt érdemes mérlegelni. Egy összefoglaló táblázat keretében típusonként bemutattam ezen tényezőket. A típusokat illetően hiányzott egy egységes magyar elnevezési rendszer. Kísérletet tettem olyan magyar megfelelőket találni az egyes modellek esetén, amelyek jól körülírják a típusokat. Végezetül, szintén összehasonlító módszerrel, három állam egy-egy jogi oktatási intézményének működő jogklinikai programjait mutattam be. Ezen államokban tanulmányúton vettem részt, hogy megismerjem a jógyakorlatokat, amely tapasztalatok fényében kidolgoztam egy hazai jogászképzésben hosszú távon működőképes jogklinikai program modelljét.

Az utolsó, nagyobb szerkezeti egység fókuszpontjában a hazánkban működő élő ügyfeles jogklinikai programok állnak. Ennélfogva, elsőként ismertettem a jelenleg funkcionáló öt jogklinikai programot. Noha több közös jellemzővel is bírnak ezen jogklinikák, mégis látszik, hogy mindegyik a saját egyetemi rendszeréhez, illetve a hallgatói-oktatói-helyi közösségi

igények hármához igazodó eltérő tulajdonságokkal is rendelkezik. Példaként említhető az ügyfélkör. Ebben a fejezetben ismertettem a két hipotézisemhez kapcsolódó egy-egy empirikus kutatás előzményeit, valamint eredményeit. Az első vizsgálatom középpontjában a jogklinikai módszertan állt. Ennek keretében felmértem a jogklinika kurzust választók motivációját és az egyes, program által elsajátítható jogász kompetenciák körét. A másik kérdőív a joghallgatók pro bono tevékenységgel kapcsolatos attitűdjét mérte. Ehhez kapcsolódóan röviden kitértem az önkéntes tevékenység főbb jellemzőire, illetve néhány hazai és nemzetközi kutatás eredményire is.

A hatodik, rövid fejezet, az értekezés *de lege ferenda* javaslata. Célja, hogy az elméleti, tudományos, empirikus kutatásaim, valamint a tanulmányutak alapján szerzett személyes tapasztalatok eredményeként kialakítsam azt a jogklinika modellt, amely a hazai jogászképzés tanrendjébe eredményesen átültethető és hosszútávon fenntartható.

Végezetül, az összefoglalás keretében, a disszertáció hasznosíthatóságának lehetséges területeit, illetve a témában elképzelhető további kutatási témákat, kérdésköröket jártam körül.

II. Az értekezés tudományos eredményeinek összefoglalása

2.1. A jogklinikai módszertan fogalmi és tipizálási nehézségei

Habár a módszertan jelentős történelmi múlttal rendelkezik, mégis hiányzik egy egységesen elfogadott és alkalmazott meghatározás. Emiatt több, szakma által széles körben elfogadott fogalmat elemeztem, hogy megismerjem ezek hasonlóságait és különbözőségeit. Az univerzálisan elfogadott definíció hiánya ellenére, valamennyi meghatározás közös eleme a jogklinika képzés *duális célja*: az oktatási és szociális cél. Az oktatási célkitűzés keretében a hallgatók elsajátítják a szakma gyakorlásához szükséges gyakorlati képességeket és a professzionális felelősséget. Ez lehetővé teszi, hogy valódi, élő ügyfelek jogi ügyeiben való közreműködéssel az elméleti tudásukat a gyakorlatban elmélyítsék, megismerve a kettő között felmerülő esetleges eltéréseket is. Míg a szociális cél megvalósításával a társadalom marginalizált, alulreprezentált csoportjainak joghoz jutását segítik elő, azáltal, hogy ingyenes jogi szolgáltatás nyújtanak részükre.

A jogklinikák tipizálása nehezebb feladat. A jogklinikákat különböző szempontok szerint célszerű csoportosítani: i) ügyféllel vagy anélkül működő; ii) az elhelyezkedésük alapján (egyetemen belüli vagy azon kívüli); iii) hasznélvezők szerint (egyéni vagy közösségi); illetve iv) az ügytípusaik, témaköreik alapján. A különböző változatok azonban legtöbbször nem

szigorúan elkülönülve, hanem kombináltan, több csoportosítási szempont elemeit keverve, működnek. Alapvetően, a jogklinikai professzorok három nagy modellt különítenek el: házon/egyetemen belüli (in-house) vagy más néven élő ügyfeles (live client); házon/egyetemen kívüli (externship) vagy más néven élő gyakorlati (live practice); illetve szimulációs (simulation-based) vagy más néven akta-alapú (files) jogklinikát. Nincs egységes álláspont a tekintetben, hogy a jogi ismeretet terjesztő, jogtudatosító jogklinikák (didactic clinic), amelyek a hétköznapi nyelvben street law-ként ismertek, külön modellek tekintendők-e. Meglátásom szerint igen, mivel bár vannak közös jegyei egyéb változatokkal, mégis a legjellegzetesebb sajátossága, a jogtudatosítás, megkülönbözteti a többi típustól, így igazán egyik fentebb nevesített modellek sem feleltethető meg. A csoportosítási szempontok figyelembevételével tudunk tehát modelleket felállítani. A disszertációban részletesen elemzem egyes modellek jellegzetességeit, előnyeit és hátrányait, melyeket egy szemléltető táblázatban is összefoglaltam.

2.2. Hipotézisekkel kapcsolatos eredmények

Az első hipotézisem értelmében a jogklinikai módszertan és képzés alkalmas azon ITM hivatalos kiadványában meghatározott gyakorlati jellegű képzési és kimeneti követelmények elsajátítására, fejlesztésére, amelyek elméleti kurzusokon nem lehetségesek. A hipotézis megerősítése/cáfolata érdekében kérdőíves kutatást végeztem jogklinikát teljesítő, illetve korábban teljesítettek körében. Számos kiadványban nevesített kompetenciával foglalkoztam, például jogász etika, problémamegoldó, illetve szakmai kommunikációs készség, szakmai felelősségvállalás. Valamennyi készséghez egy kérdéspár tartozott. Ennek oka, hogy míg az első kérdés kapcsán azt kívántam megvizsgálni, hogy a jogklinikai kurzuson való részvételt megelőzően az adott képességgel a hallgató rendelkezett-e, addig a második esetén már azt, hogy e készsége a programnak köszönhetően, meglátása szerint, fejlődött-e. Az értekezésben diagramokkal szemléltettem a hallgatói válaszokat. A diagramok és statisztikai adatok megerősítik a hipotézist, miszerint a jogklinikai kurzus az egyes jogász kompetenciák elsajátítását és fejlesztését egyértelműen segíti. Példaként említhető a jogász etika, amelynek kapcsán a válaszadók közel 90%-a vélte úgy, hogy a programnak köszönhetően e készsége fejlődött. Vannak olyan kompetenciák, amely a válaszadók bevallása szerint már a jogklinikai tapasztalataik előtt is fejlettek voltak, például a problémamegoldás, mégis valós, jogi környezetben e képességük tovább fejlődött. Jóllehet, a közjó érdekében végzett tevékenység,

mint kompetencia is megjelenik az ITM kiadványban, mégis a pro bono tevékenységgel egy önálló kutatás keretében foglalkoztam.

A második kérdőíves vizsgálatot, amely a joghallgatók pro bono tevékenységének attitűdjével kapcsolatos, már mind a nyolc hazai jogász képzőhely bevonásával folytattam. Az értekezés második előfeltevése értelmében, a joghallgatók pro bono tevékenységének elsődleges motivációja az önéletrajzuk javítása, szakmai gyakorlat szerzése, a „tömegeből való kitűnése”. Vagyis a karrierrel kapcsolatos, önéletrajzot építő motivációs csoportba tartoznak. A második kérdőíves felmérés kapcsán a joghallgatók által végzett önkéntes tevékenység gyakorisága, típusa, valamint területe(i) mellett, a motivációs tényezőket is meg kívántam ismerni. A motivációt illetően az alábbi három elem emelkedik ki a válaszok közül: i) másoknak való segítségnyújtás (kitöltők 93%-a), ii) önfejlődés (52%), iii) barátokkal, ismerősökkel közösen végzett tevékenység (48,8%). A 100%-ot meghaladó eredmény oka, hogy a kitöltők több opciót is megjelölhettek. A statisztikai adatok tükrében megállapítható, hogy a hipotézisemet, miszerint a joghallgatók elsődleges motivációja az önéletrajzuk javítása, szakmai készségek fejlesztése és a tömegeből való kiemelkedés, nem igazolták az adatok. Egy további kérdésben azt kívántam vizsgálni, hogy inspirálja-e a diákok pro bono jogászai, vagyis a szakmai tudások felhasználásával folytatott, tevékenységét az a tapasztalás, hogy az elmúlt években a munkáltatók pozitívan értékelik az állásra jelentkezők korábbi, szakmai önkéntes tevékenységét. A válaszadók 48,6%-ra motiválóan hat a munkáltatók lehetséges pozitív elbírálása, 33,9%-ra részben, míg 17,5%-ra egyáltalán nincs befolyással. E statisztika, amennyiben összevetjük a joghallgatók általános (nem szakmához kötött) önkéntes tevékenysége mögötti befolyásoló tényezőkkel, jelentős eltérést mutat. Míg az általános önkéntességet motiváló okoknál a „jövőbeni álláskeresésnél való előny” mindössze a hatodik helyen állt az ösztönző indokok között, addig a szakmai önkéntesség vonatkozásában már motiválóan hat a leendő munkáltató általi előnyben részesítés. Összességében, azonban az empirikus kutatás nem erősítette meg a vizsgálati hipotézist, mivel a diákok szakmai jellegű pro bono tevékenységénél valóban motiváló tényező a karrierépítés, de mégsem ez az elsődleges „mozgatórugó”, hanem egyfajta „kapcsolódó/járulékos jellegű haszon”. Mindezek alapján a joghallgatók a *posztmodern motivációs csoportba* sorolhatók, hiszen a hagyományos motiváló tényezők mellett, mint például közjő érdekében való cselekedet, megjelennek modern ösztönző elemek is, mint a szakmai készségek fejlesztése, kapcsolatépítés, önfejlesztés.

2.3. De lege ferenda javaslat – Egy hazánkban működőképes jogklinikai modell

A kutatás egyik hasznosítási módja, ha kialakítható olyan modell, amely a korábbi elméleti, tudományos ismereteimre, empirikus kutatásaim eredményeire, saját jogklinikai tapasztalataimra, valamint más államok jó gyakorlataira támaszkodik. A jogklinikai módszertan a hazai jogászképzés számára sem ismeretlen, hiszen már az 1990-es évek végén az ELTE jogi kara a Magyar Helsinki Bizottsággal közösen létrehozta az első, kifejezetten menekültjogra fókuszáló programot. Az elmúlt közel két évtized alatt, sorra jöttek létre és szüntek meg jogklinikák a különböző hazai jogi karokon. A megszünések háttérében leggyakrabban pénzügyi és humán erőforrások hiánya állt.

Azokon az egyetemeken, ahol a módszertant évtizedek óta sikeresen alkalmazzák, számos kulcsfontosságú tényező segíti a fennmaradásukat és fejlődésüket. Melyek ezek?⁹ Álláspontom szerint: i) a programokat az egyetemi költségvetésből finanszírozzák, sőt a legszerencsésebb, ha önálló pénzügyi kerete van a jogklinikának. A külföldi jogklinika oktatókkal készített strukturálatlan interjúkban, illetve a hazai informális jogklinika találkozókön is felmerült, hogy számos programot különböző projektből finanszíroztak az évtizedek során, ám ezeknél a támogatási időszak lejártával, a pénzügyi támogatás teljesen megszűnt. A támogatások megszünése pedig magával hozta a programok megszünését is. Ez jelentős kiszámíthatatlanságot, a programok rapszodikus működését eredményezi. További tényező az ii) önálló adminisztratív személyzet, amely kizárólag a jogklinika mindennapi működéséhez szükséges technikai feladatokat látja el, hasonlóan egy intézeti/tanszéki ügyintézőhöz. E feladatokkal járó munkateher és felelősség egy teljes munkakört kitölt. Harmadik elengedhetetlen elem, iii) a jogklinika oktatók munkájának egyetemi vezetés és az oktatói gárda részéről történő elismerése. Tekintettel arra, hogy az oktatók részéről is jelentős elköteleződéssel jár a jogklinika programban való részvétel, hiszen folyamatosan a hallgatók rendelkezésére kell állniuk, amennyiben kérdés merül fel, sokszor a diákok szupervízióját is ellátják, valamint a módszertan elsajátítása is elvárás, ezért vagy órakedvezményt célszerű számukra biztosítani vagy jövedelem-kiegészítést adni.¹⁰ Végezetül, iv) felelősségbiztosítással rendelkezik a jogklinika, amely a jogklinika által esetlegesen okozott károk megtérítését biztosítja az ügyfelek részére. Ennélfogva, a következőkben felvázolt modell, kizárólag akkor tud hosszútávon működőképes lenni, ha ezek a feltételek teljesülnek.

⁹ Az értekezésben az egyes elemeket részletesen elemzem, a tézisek kapcsán csak a főbb megállapításokat ismertetem.

¹⁰ASBÓTH, Márton és mások: Jogklinika kézikönyv – ELTE ÁJK, <https://jogaszkepzes.kormany.hu/admin/download/6/54/32000/Jogklinika%20kezikonyv.pdf> 66. o.

Mindezek fényében az *élő ügyfeles*¹¹, *házon belüli jogklinikai modellt* tekintem a legműködőképesebbnek a hazai jogi karokon, amennyiben az alábbi szempontok megvalósulnak.

A *kurzus felépítését* illetően, négy nagyobb részből kell állnia: i) bevezető felkészítő tréning; ii) ügyfelek ügyeinek megoldása szakmai felügyelet mellett; iii) a szemeszter során folyamatos esetmegbeszélések; végezetül iv) a hallgatói munka tutor oktató(k) általi értékelése, személyes konzultáció során. A felkészítő 16-24 órás (két-háromnapos) képzés elemei: i) a módszertan ismertetése; ii) az esetek kapcsán kitöltendő dokumentumok részeinek, beleértve a személyes adatok kezelésének menetét, megbeszélése; iii) a jogi adatbázisok alapvető használati ismeretei; iv) szimulációs helyzetgyakorlatok. Ez utóbbi keretében az ügyfelek kikérdezése mellett, egyes hatóságok ügyintézőivel való egyeztetéseket is érdemes eljátszani. Mindezek mellett, v) a leggyakrabban előforduló jogi dokumentumok (kérelem, fellebbezés) felépítésének, főbb tartalmi elemeinek megbeszélése; vi) kommunikációs/érveléstechnikai tréning. Utóbbi kapcsán érvelési technikák megismerése és kipróbálás, valamint a metakommunikációs jelzések felismerése és arra adott megfelelő válaszreakciók elsajátítása. A fentebb ismertetett elemek, a jogklinika által fejlesztett jogász kompetenciákon alapuló kérdőív eredményeire, az esetelemzések és interjúk tanulságaira támaszkodnak.

A program gyakorlati eleme az ügyfelek ügyeinek megoldása. Meglátásom szerint, noha szerencsés, ha a jogklinika programnak néhány helyi szervezettel van együttműködési megállapodása, mivel a szervezetek tagjai, és maguk a szervezetek is jogi segítségért fordulhatnak a jogklinikához, ugyanakkor, fogadni kellene partneregyesületekhez nem kapcsolódó ügyfelek megkereséseit is. Ilyen ügyfelek a jogklinika fogadóórájában kereshetnék fel a programot, amelyre előre telefonon vagy emailen kérhetnek időpontot. A fogadóórán ugyanakkor célszerű, ha legalább egy jogklinika oktató is jelen van, aki már az ügyféllel való első találkozás alkalmával nyilatkozni tud arról, hogy fogadni tudják-e az ügyet vagy sem. Egy másik megoldás a jogklinika kézikönyv szerzői által felvázolt, online adatlap kitöltése,¹² amelyben az ügyfélnek a személyes adatain túl, az ügyének főbb elemeit, és a rendelkezésre álló dokumentációt is csatolnia szükséges. E megoldás előnye, hogy 24/7 elérhető a jogklinika, ugyanakkor, legtöbbször olyanok fordulnak a jogklinikához, akik számára nem vagy nehezen

¹¹ A jogászképzés humanizálása érdekében célszerű szimulációs jogklinika helyett, valódi ügyfelek, igazi ügyeivel foglalkozó programokat bevezetni. Eduardo R.C. CAPULONG: Client as Subject: Humanizing the Legal Curriculum, *Clinical Law Review*, 2016, Volume 23., 37-52. o., 37. o.: „Az ügyfelek köztudottan hiányoznak a jogi tananyagból.”

¹² ASBÓTHI ÉS MÁSONK, 33. o.

elérhető az online világ. Gondolok itt például a lakhatási szegénységben élőkre. Emiatt ezt a formát érdemes kiegészíteni személyes vagy telefonos ügyfélfogadási lehetőséggel.

Mindehhez szorosan kapcsolódik, hogy a jogklinikának előzetesen meg kell határoznia, hogy mely jogterületekkel foglalkozik (profil meghatározása). Specializált, vagyis egy jogterületre összpontosító modell helyett, az ügyek széles skáláját fogadó típus bevezetése a működőképes, ugyanakkor érdemes előre meghatározni és meghirdetni, hogy milyen ügyeket nem fogadnak (például büntetőjogi, gazdasági jogi tárgyú).

Indokolt a joghallgatókat párokba osztani, így egy-egy ügy kapcsán megoszlik a munkateher, valamint megtanulják miként kell másokkal együtt dolgozni. A páros közösen felelős a kidolgozott megoldásért, amit a tutor oktató az ügyféllel való közlést megelőzően ellenőrzi, ezzel elkerülve az esetleges helytelen tanácsokat. Továbbá, a páros munkavégzés biztosítja az ügyellátás folytonosságát, például abban az esetben, ha az egyik joghallgató megbetegedne.

A kurzus harmadik eleme az esetmegbeszélés. Indokolt ezeket a hallgatók órarendjébe heti ütemezéssel beépíteni. Az esetmegbeszélések alkalmával a jogklinikás diákok és az oktató(k) átbeszélnek az ügyek aktuális állapotát, a hallgatók megoszthatják egymással a tapasztalataikat (ideértve az ügyfelekkel való kapcsolatukat, ügyek kezelésének menetét, hatóságokkal való kapcsolattartásból adódó esetleges nehézségeket, jogi problémára kidolgozott megoldást), amelyből a többiek is tanulhatnak.¹³ Ezen alkalmak akár szupervízióként is szolgálhatnak, ha olyan etikai vagy személyes bevonódás miatti probléma lép fel, amelyre a képzésen nem kapott részletes felkészítést a hallgató.

Igen hangsúlyos elem a hallgatói teljesítmény értékelése. Tekintettel arra, hogy a szemeszter során a tutor oktató az esetmegbeszélések mellett, az egyes ügyek kapcsán is folyamatos kapcsolatban áll a joghallgatóval, ezért végig tudja követni a fejlődés menetét és mértékét. Az individualizált értékelés elengedhetetlen, hiszen a hallgatók legtöbbször különböző évfolyamokból érkeznek, ezért eltérő elméleti tudással rendelkeznek, valamint az egyes képességeik fejlettségi szintje is különböző. Alapvetően a jogklinikai módszertan középpontjában a hallgató áll, ezért kulcsfontosságú a diákok véleményének, javaslatainak megismerése, mivel ezáltal fejleszthető és formálható a program.

A kurzus hatékony felépítése ugyanakkor nem elegendő egy hosszútávon működőképes jogklinikára létrehozásához, amennyiben a technikai, tárgyi feltételek hiányoznak. A technikai kritériumok a következők: i) megfelelő jogklinikai iroda; ii) jogi adatbázisokhoz való

¹³ Susan BRYANT, Elliott S. MILSTEIN: Rounds: A Signature Pedagogy for Clinical Education, *Clinical Law Review*, 2007, 14. szám, 195-251. o., 200. o.

hozzáférés; iii) adminisztratív személy; iv) oktatók megbecsülése, továbbképzésük, fejlődésük támogatása; v) önálló felelősségbiztosítás.

Számos indokkal alátámasztható az önálló jogklinika iroda biztosítása. Egyrészt, az élő ügyfeles, házon belüli jogklinikák ügyvédi irodákhoz hasonlóan működnek, emiatt célszerű már az egyetemi évek alatt megtapasztalni egy ügyvédi irodához hasonló munkakörnyezetet. Másrészt, az ügyekből származó dokumentumokat, amelyek nagyrésze személyes adatokat tartalmaz, elzártan szükséges tárolni. Harmadrészt, az ügyfelekkel való találkozókat nem kell mindig más, éppen szabad tanterembe szervezni, hanem van egy állandóan elérhető helyiség, ahol bármikor tudják fogadni az ügyfeleket. A jogklinika iroda fizikai jegyeit illetően javasolt, hogy legalább 3 különálló helyiségből álljon. Egy helyiség az adminisztratív munkatársnak, legalább egy, megfelelő számítógépes infrastruktúrával felszerelt iroda, ahol a hallgatói páros tagjai az eseteiket átbeszélnek, jogi adatbázisokban felkutatják a releváns joganyagot, illetve, ahol a tutor oktatóval is konzultálni tudnak. Végezetül egy tárgyaló, ahol az ügyfelekkel egyeztetnek. Tekintettel arra, hogy egyes adatbázisokhoz csak előfizetést ellenében lehet hozzáférni, amely költségek megfizetése nem várható el a joghallgatóktól, így ezeket az egyetemnek kell viselnie.

Egy fontos kérdés az önálló felelősségbiztosítás, hiszen ezzel formailag is az ügyvédi, jogtanácsosi munkával kerülnek egy platformra. A disszertációban követendő példaként bemutatott államok jogklinika programjai is azért rendelkeznek saját felelősségbiztosítással, hogy fedezhessék az esetlegesen ügyfélnek, ellenérdekű félnek, harmadik személynek okozott kárt, azaz a pénzügyi teher nem a hallgatót, oktatót vagy az egyetemet terheli. Ennél nagyobb gyakorlati jelentőségű, hogy legyen megfelelő panasz eljárás a klinika működésével kapcsolatosan (a panasz fogadása, kivizsgálása, kötelező válasz és a szükséges intézkedések megtétele) erre irányuló szabályozással, és erre kijelölt egyetemi ügyintézővel.

Végül, a jogklinika oktatók továbbképzésének, fejlődésének biztosítása. Európában, köszönhetően az ENCLE-nek, a jogklinika oktatók közötti együttműködés jelentős. A módszertan fejlesztése, valamint a jógyakorlatok, tapasztalatok megosztása érdekében rendszeresen szerveznek workshopokat, konferenciákat, képzéseket. Ahhoz, hogy a hazai jogklinikai képzés is fejlődni tudjon, illetve a magyar jogklinikák is felkerüljenek az európai jogklinika-hálózat térképére, elengedhetetlen ezen rendezvényeken való részvétel.

E modell megvalósításához nyitott egyetemi vezetésre, elhivatott oktatókra és tanulni, a jogász hivatást már a jogászképzés során megtapasztalni vágyó hallgatókra van szükség. *„Mindent egybevetve egy átgondoltan felépített jogklinika képzés, amely mind a tanulási folyamatot, mind a jogsegélynyújtás társadalmi kontextusát alaposan felépíti és átgondolt*

rendszerbe ágyazza, illeszkedik abba a modern követelményrendszerbe, melyet a jelenlegi felsőoktatás-politika célul tűz ki."¹⁴

III. Az értekezés eredményeinek alkalmazási lehetőségei, valamint további kutatási területek

Meglátásom szerint, az oktatás, ehhez szorosan kapcsolódó oktatásszervezés, valamint publikáció területén érdemes a disszertáció eredményeit felhasználni. Az oktatás keretén belül két alterületet emelnék ki. Egyrészt, oktatók részéről a módszertan elismerését és széleskörű alkalmazását. A jogklinikai módszertan nem csupán jogklinikai kurzus keretében alkalmazható, hanem más olyan tantárgyak esetén is, ahol a menet közben tanulás technikája kivitelezhető. Ilyenek például az eljárásjogi, valamint a különböző mediációs, érveléstechnikai kurzusok. Másrészt, az oktatók továbbképzései esetén kiemelt hangsúlyt kell helyezni arra, hogy a jog ismerete mellett, pedagógiai/andragógia módszertani ismereteket is elsajátítsanak. A tapasztalati alapú oktatás alapjait valamennyi felsőoktatásban oktató kollégának ismerni szükséges, mivel ezek hiányában a jogászképzés fejlődése megreked. Az oktatásszervezés kapcsán, a kérdőíves kutatások eredményeiből látszik, hogy a hallgatók részéről nagy az igény a gyakorlati jellegű jogi oktatás iránt, így ennek megfelelően a képzés tanrendjébe kompetencia-fejlesztő tárgyak beépítése javasolt. A hallgatók már évtizedek óta elvárják a jogászképzéstől, hogy az elmélet mellett erős készségfejlesztést biztosítson számukra az oktatási intézmény.

Egy másik ide kapcsolódó terület, a felsőoktatásban tanulók önkéntesség iránti elköteleződése. Az SZTE GTK kutatópárosának vizsgálata szerint, a diákoknak szüksége lenne arra, hogy az egyetem szervezett keretek között biztosítsa számukra a pro bono tevékenységekben való részvétel lehetőségét. Ennek fényében, érdemes lehet az egyetemeknek helyi civilszervezetekkel együttműködve önkéntes tevékenységek körét lehetővé tenni. Végezetül, tekintettel arra, hogy magyar nyelven mindössze néhány publikáció jelent meg a témában, remélhetőleg jelen értekezés eredményei hozzájárulnak egy szakmai diskurzus kialakulásához.

A jogklinikai programot végzett, szakmában elhelyezkedett gyakorló jogászok karrierútjának monitorozása azért kutatandó, mert ezzel lehet visszajelzést szerezni a modell működését, sikerét illetően. A való életben szerzett tapasztalatok tükrében a korábbi jogklinikás diákok jobban rálátnak a kurzus hatékonyságára. A gyakorlati életben megtapasztalt

¹⁴ ÁSBÓTHI ÉS MÁSOK, 28. o.

helyzeteken keresztül képesek megmondani, hogy mennyire volt eredményes a kurzus, esetleg melyek a fejlesztendő területek. Ez utóbbi azért is elengedhetetlen, mivel a legtöbb jogi kar tanrendjében a jogklinika kurzus egyike azon kevés tantárgynak, amelyek gyakorlatorientáltak, és hangsúlyt fektetnek a gyakorlati jellegű készségek fejlesztésére. Ezért ezen kurzusok tanrendben való szerepének megerősítése és folytonos újítása, az adott jogász generáció igényeihez igazítása alapvető követelmény. Továbbá, érdemes és indokolt lenne az oktatókkal is kérdőíves kutatást végezni, s felméréssel megvizsgálni az alábbi kérdésköröket: i) milyen oktatási módszereket alkalmaznak, ii) miért ezeket, iii) kérnek-e a hallgatóktól visszajelzést az alkalmazott módszerek hasznosságát illetően, iv) amennyiben igen, mi a diákok véleménye. Másodsorban, vizsgálat tárgya lehetne az oktatók jogászképzéssel kapcsolatos véleményének megismerése, nem strukturált megfigyelés útján, azaz oktatókat megkérni, hogy saját szavaikkal írják le, hogy mit gondolnak. Az irányított kérdések hiányában olyan válaszokat kapnánk, ami az egyes oktatókat személyesen is zavarja, így a válaszok alapján kategóriákat lehetne felállítani, s ezek mentén kidolgozni egy fejlesztési tervet.

Végezetül, a joghallgatók társadalmi érzékenysége terén is érdemes lenne kutatásokat folytatni. Ennek kapcsán a jogklinika kezdetén és a kurzus elvégzését követően, a jogklinika tapasztalatok fényében kellene vizsgálni és összehasonlítani a diákok társadalmi érzékenységét. Változott-e a tapasztalatok mentén a joghallgatók társadalmi érzékenysége, felelősségvállalása, amennyiben igen, milyen mértékben és mely hatásoknak köszönhetően. Abban az esetben, ha nem következett be számottevő változás, megvizsgálni ennek indokát.

Látható, hogy sokfelé vezet(het) a jogászképzés, és azon belül a jogklinikai módszertan útja. Noha mindkét területen jelentős ismeretekkel bírunk (jogklinika képzés kapcsán ez leginkább nemzetközi kutatásoknak köszönhetően), ennek ellenére vannak még megismerésre, felfedezésre váró kérdéskörök, amelyekkel érdemes a közeljövőben foglalkozni.

IV. A szerző témában megjelent tanulmányai

- Kálmán Renáta: Clinical Legal Education in V4 Countries, Central and Eastern European Legal Studies, 2021. 1. szám, 87-98. o.
- Kálmán Renáta: A jogklinika módszertan által fejlesztett jogászi kompetenciák, egy hazai empirikus kutatás tükrében, Iustum Aequum Salutare, 2021. 3. szám, 105-119. o.

- Tóth Judit-Kálmán Renáta: Legal Education on the Crossroad of Social Responsibility and Development of Individual Competences – Experiences at the University of Szeged (Hungary), *Acta iuris stetinensis*, 2021. 2. szám, 59-74. o.
- Kálmán Renáta: Legal Clinic as an Exotic Phenomenon in Hungary, *International Journal of Clinical Legal Education*, 2020. 3. szám, 230-252. o.
- Kálmán Renáta: A jogklinika módszer múltja, különös tekintettel az Egyesült Államokra, *Közjogi Szemle*, 2020. 4. szám, 47-53. o.
- Kálmán Renáta: A jogklinika, mint alternatív oktatási módszertan?!, *Miskolci Jogi Szemle: A Miskolci Egyetem Állam- És Jogtudományi Karának folyóirata*, 2019. 1. szám 2. kötet, 68-83. o.
- Kálmán Renáta: Lengyel-magyar két jó barát, avagy a jogklinika programok összehasonlító elemzése, in: Fejes, Zsuzsanna (szerk.): *Jog és kultúra*, Szeged, 2018., 41-52. o.

The methodology of clinical legal education, with particular attention to its role in legal education in the United States of America and Hungary

Theses of Doctoral dissertation

Renáta Kálmán dr. iur.

Supervisor:

Judit Tóth dr. iur., CsS

University of Szeged
Faculty of Law and Political Sciences

Szeged, 2023.

I. The approach, subject, and method of the research

1.1. Reasons for choosing the topic

The reasons for choosing the topic of the dissertation are twofold: i) a personal connection with clinical legal education and methodology, and ii) as an educator, to examine whether legal education meets the expectations of law students and the requirements set by the state, and what role legal clinical education plays in this.

As a law student at university, I chose the law clinic course because I felt that the experience I gained in my mandatory and voluntary internships in my free time provided limited opportunities to learn the professional competencies of the legal profession and practicing lawyers. This gap could be filled by the legal clinic course, whose introductory (three-day) training at the Faculty of Law and Political Sciences in Szeged made it clear to me that I and my fellow students would be doing real legal work, providing access to justice for clients who could not afford to hire a lawyer, thus strengthening the commitment and professional responsibility for our work.

The introductory training was mainly practical, in addition to a review of the main legal provisions in some areas of law. During the practical part of the course, I met a number of clients and advised on cases, which, although difficult at the beginning of the semester, became smoother towards the end, thanks to the tutors and fellow students. The positive feedback from clients, the feeling that I could help others with my professional knowledge, and the experience of having developed several skills (communication skills, problem-solving, assertiveness) led me to continue to be involved in the work of the law clinic as a tutor after graduation. And now, as an assistant lecturer, I am one of the responsible trainers and coordinators of the legal clinic program in Szeged. As an instructor, I feel it is my mission to apply and disseminate the methodology as widely as possible, and therefore, in addition to the legal clinic course, I also apply it in my other classes and try to raise awareness of its benefits through papers and presentations.

The other reason for the choice of the topic was to get to know the expectations and experiences of the students within legal education and to explore to what extent the current curriculum can meet the training and outcome requirements (hereinafter: TOR) of the Bachelor of Laws degree program as defined in the official publication of the Ministry of Innovation and Technology (hereinafter: ITM). Is legal education able to provide all the professional competencies listed in the publication? The reason for my analysis is that, although several

national studies have examined the expectations and impulses of law students toward legal education, little or no initiative has been taken to address the gaps and challenges that have emerged as a result.

Some problems, for example, the ratio of theory and practice in training, and the passive student role resulting from traditional education, have been waiting for a solution for decades. The use of the clinical legal methodology may be the solution to some of these difficulties. In fact, by building practical courses into the curriculum, we enable students to acquire and develop a number of competencies (argumentation techniques, drafting legal documents, understanding the substance of the case) that are not available in theoretical classes. In the meantime, the role of the teacher needs to change, from teacher-centered to student-centered. Last but not least, universities are under pressure to fulfill their so-called third mission of social development and social responsibility. Law clinic programs can also help in this, as they contribute to this third mission by providing legal assistance to local community members in need through the knowledge students acquire during their university education.

In my view, clinical legal education is one of the few courses in the curriculum that can tip the scales in favor of practice in theory-oriented legal education. My motivation in writing this dissertation is to promote the methodology and to convince my academic colleagues of the usefulness of this form of training.

1.2. Research methodology and hypotheses

1.2.1. Research methodology

In writing this thesis, I conducted both primary and secondary research in order to explore the topic as fully as possible. For the secondary research, I used the following methods, which are described in detail below: comparative, comparative-historical, literature analysis, and conceptual analysis. In connection with the primary research, I conducted two surveys, unstructured interviews, and participated in study trips, the results of which were incorporated into the thesis in the form of a case analysis.

The thesis is arguably a comparative legal work, focusing on the development and spread of clinical legal methodology. „*Comparison is a fundamental tool of analysis.*”¹⁵ The comparative method can also be used to test hypotheses, discover new hypotheses and build

¹⁵ David COLLIER: The Comparative Method, in: Ada W. Finifter (Ed.): Political Science: The State of the Discipline II., American Political Science Association, 1993, pp. 105-119. o., p. 105.

theories.¹⁶ Furthermore, this methodology also includes statistical, empirical, and historical comparisons, the latter two of which are an integral part of my thesis.¹⁷ One of the key questions in papers using comparative methodology is what is being compared to what. Given that in the present thesis I am examining the legal clinic methodology of two geographical regions, it is, therefore, essential to determine what is the main criterion for their selection, i.e. why are we examining those regions in particular? In my dissertation, I have narrowed down the research to two geographical regions: i) the United States of America, as the mother country of the legal clinic methodology, and ii) Central and Eastern Europe, including the four Visegrád countries, given the similar geopolitical location, historical past and close cooperation between these countries. The prominent role played by the US is further reinforced by the fact that it also initiated the development of the law clinic in the Central and Eastern European region, as without the significant financial support of the Ford Foundation, the law clinic movement could not have developed in the region. Among these countries, special emphasis should also be placed on Polish legal clinic training, which was also introduced with US support after the regime change and has now become the gold standard in the region. At the same time, comparative legal analysis was essential not only for the legal clinic methodology but also for the mapping of legal education. The legal clinic does not exist in a vacuum but is part of university legal education, and it was, therefore, necessary to be examined. In addition to legal education in the USA, I also reviewed the systems in Germany and France, which are model states for the development of European law, and analyzed legal education in Hungary. This allowed me to gain a comprehensive picture of how legal education is organized and the state of the legal clinic in the selected regions.

The comparative methodology has been complemented by a comparative-historical methodology, which helps in the systematic comparison and analysis of processes over time and in the explanation of large-scale results.¹⁸ I have used this approach to describe the evolution of the legal education systems and the legal clinic methodology. Indeed, there are a number of obstacles to the spread of legal education and legal clinics which are not new but are still a remnant of historical development.

The application of the previous two methods required me to critically review the relevant national and international literature. My research confirmed that the Hungarian academic literature on the topic is extremely scarce, with only a few publications on the subject.

¹⁶ COLLIER 1993, p. 105.

¹⁷ COLLIER 1993, p. 105.

¹⁸ James MAHONEY: Comparative-Historical Methodology, *Annual Review Sociology*, 2004, Volume 30., pp. 81-101., p. 81.

The international literature is substantial, but terminological issues have arisen due to language differences. In the case of some legal-clinic models, there was a lack or inadequacy of an appropriate Hungarian name that could be used to describe the type in question and clearly distinguish it from the others. The comparative methodology was also applicable here.

Given the lack of a generally accepted definition of the legal clinic methodology, I examined and evaluated several definitions using the concept analysis method. The purpose of the concept analysis methodology is to clarify the relationships and distinguishing characteristics between each definition.¹⁹ In this thesis, I analyzed the relationships between the definitions along the lines of similarities and differences.

In addition to theoretical research, I felt it necessary to look at the issue in practice. To this end, I used several primary research methods. Since interviews play a prominent role in empirical social research studies, I conducted unstructured interviews with Polish, Czech, and American law clinic teachers, the results of which I used in this thesis.²⁰ This type of interviewing technique allowed me to learn from the trainers in these countries not only about their personal experiences and the day-to-day functioning mechanisms of their law clinics (administration, student evaluation, case types) but also about their suggestions for consideration for domestic law clinics.

I used the case analysis method to study the law clinic programs of two Polish, a Czech, and an American university. In the law clinics of these universities, I had the opportunity to learn about the day-to-day running of each program, including the administration, infrastructure, student-teacher tutorials, and case discussions. These experiences are reflected in the *de lege ferenda* proposal of this thesis.

Finally, as part of the primary research, I also conducted two empirical surveys in two different but closely related areas. The first survey focused on the motivation to participate in the law clinic program and whether the law clinic training develops the practical aspects of the TOR, as formulated in the official publication of the ITM. I sent my questionnaire to the managers of all (in 2019) domestic live client legal clinic programs with the intention of forwarding it to their former and current legal clinic students for completion. The focus of the second empirical study was on the primary motivating factors for pro bono activity by law students. Although a number of national and international researchers have investigated the motivational factors behind pro bono activity, no such research has been conducted specifically

¹⁹ Joyce J. FITZPATRICK, Geraldine MCCARTHY (Ed.): *Nursing Concept Analysis Application to Research and Practice*, Springer Publication, 2016, Part I., Chapter 1.

²⁰ MOLNÁR Dániel: Empirikus kutatási módszerek a szervezetfejlesztésben, *Humán Innovációs Szemle*, 2010, 1-2. issues, pp. 61-71., p. 69.

among law students. Consequently, I conducted an empirical study on the attitudes of law students toward pro bono activities, involving all Hungarian law schools.

1.2.2. Research hypotheses

Before writing the thesis, I put forward two main hypotheses. The first one is that clinical legal methodology and training are suitable for the acquisition and development of those practical TORs defined in the official publication of the ITM, which are not possible in theoretical courses. My second hypothesis is that the primary motivating factor for pro bono legal work carried out by law students is to improve their CVs, gain professional experience, and "stand out from the crowd". Regarding the former, I argued that the law clinic could fill a major gap in legal education, namely the limited preparation of students for practical life, by developing competencies such as taking responsibility for the public interest, professional communication, legal thinking, or even drafting legal documents. Linked to this hypothesis was a further assumption. According to this hypothesis, the motivation of students to participate in a law clinic course is higher if there are no or only a few practice-oriented courses available in the respective higher education institution. In order to prove or disprove these hypotheses, I conducted two empirical studies.

Taking into account that several of the TORs of the law degree program as defined in the ITM publication mentioned earlier also concern pro bono legal work as a competence to be acquired during the training, I have investigated what factors motivate law students to serve the public good. The assumption of the research is that there are intrinsic motivational factors, mainly related to professional development, behind the voluntary activities undertaken by law students. This in turn leads them to fall into the CV-building, career-related motivation group.

1.3. Structure of the research

The thesis is structured into six major and one shorter chapter. The latter, a *de lege ferenda* proposal, presents a model for a law clinic program that could be operational in the long term as part of legal education in Hungary, in the light of my research. In the introduction, apart from justifying the choice of topic, I discuss the research methodologies used, and the two major hypotheses of the dissertation, and briefly describe the structure of the thesis. The first main unit of the content focuses on a historical and comparative analysis of legal education, with particular attention to some of its main characteristics. The analysis is focused on those

countries that are relevant for clinical legal methodology. First, the main milestones of legal education in the United States of America were presented, followed by a description of the characteristics of overseas legal education. One of the striking differences between American and Hungarian legal education is the provision of the acquisition and development of legal skills. While the US legal education curricula include a number of courses that develop legal skills, in Hungary the development of specific competencies is relatively underemphasized, rather than being part of a few separate courses. In addition to American legal education, I have also looked at the legal education of some European states that have had an impact on domestic legal education. To conclude this section, I have dealt with some of the challenges and difficulties of Hungarian legal education, some of which have been decades in the making and some of which have yet to be resolved. Examples are the teacher-student roles or the dominance of theoretical training over practical knowledge, which are closely linked to the problem of applied teaching methods. Finally, I have analyzed some of the segments of domestic legal education which are often criticized by students, employers, and teachers. In this context, I have also addressed the feasibility of the TORs for the law degree as set out in the ITM publication. In this context, in addition to presenting some of the competencies in detail, I will compare why current legal education is not or only marginally effective in delivering certain skills. The use of different alternative teaching methods may provide solutions to these problems. However, there are a number of constraints and obstacles in domestic legal education which make the widespread use of these techniques impossible. Among these problems, I have identified three which I consider being the most urgent to be eliminated.

In the second main chapter, I dealt with the historical development of clinical legal methodology. Although American legal clinic training had a significant influence on Polish and Czech legal clinics, among others, legal clinic teachers in these countries were able to adapt the methodology to their own legal and educational systems.

In the third major unit, I dealt with clinical legal methodology, the dual purpose of training, and the analysis of different legal-clinical models. Given the lack of a globally accepted and applied definition of legal clinics, it was essential to study and describe some of the concepts most commonly used in the profession. In terms of objectives, there is a duality of practical (on-the-go) education and legal assistance to those in need. This leads us to the fact that legal clinical education has three main beneficiaries: (i) the client, who gets free legal advice that gives him/her a chance to access justice/public administration, (ii) the student, who can put his/her theoretical knowledge to the test in practice while developing a range of legal skills (such as oral and written communication, document drafting, problem-solving), Finally,

iii) the university, which fulfills both the TOR and its third mission of social and societal responsibility by promoting access to justice for the local population. There is a lack of consistency not only in the concept but also in the legal-clinical models used by universities. There is no common practice as to which model is used by a particular higher education institution. Universities decide which type(s) to make available, taking into account the budgetary and human resources available, the teaching staff, the needs of the students, and the curriculum. Each model has its advantages and disadvantages, which should be weighed up before making a decision. I have presented these factors by type in a summary table. As regards the types, a uniform Hungarian naming system was lacking. An attempt has been made to find Hungarian equivalents for each model that describe the types well. Finally, also using a comparative method, I presented the law clinic programs of a legal education institution in three countries. I undertook a study visit to these countries to learn about good practices, in the light of which I developed a model for a long-term legal clinic program in domestic legal education.

The final, larger unit focuses on the live client legal clinic programs in our country. Hence, I have first described the five currently operating law clinic programs. While these law clinics share several characteristics in common, it is apparent that each has distinct features tailored to its own university system and to the triad of student-teacher-community needs. One example is the clients. In this chapter, I have presented the background and results of one empirical study related to each of my two hypotheses. My first investigation focused on legal clinical methodology. In this context, I assessed the motivation of those who opted for the legal clinic course and the range of legal competencies that could be acquired through the program. The second survey measured the attitudes of law students toward pro bono activities. In this context, I briefly touched upon the main characteristics of volunteering and the results of some national and international research.

The sixth, short chapter, is the *de lege ferenda* proposal for the thesis. The aim is to develop a model legal clinic, based on my theoretical, scientific, and empirical research and personal experience gained from study trips, which can be effectively implemented and sustained in the long term in the curriculum of domestic legal education.

Finally, in the summary, I discussed the possible areas of the dissertation's usefulness and the further research topics and issues that could be envisaged in this field.

II. Summary of the scientific results of the thesis

2.1. Conceptual and typification difficulties in legal clinic methodology

Although the methodology has a long history, it lacks a uniformly accepted and applied definition. For this reason, I have analyzed several concepts widely accepted by the profession to understand their similarities and differences. Despite the lack of a universally accepted definition, all definitions share the *dual purpose* of legal clinic training: educational and social. Within the framework of the educational objective, students acquire the practical skills and professional responsibilities necessary for the practice of the profession. This allows them to deepen their theoretical knowledge in practice by working with live clients on legal cases, while also learning about the possible differences between the two. While achieving the social objective, they promote access to justice for marginalized, under-represented groups in society by providing them with a free legal service.

Typifying law clinics is a more difficult task. Law clinics should be grouped according to different criteria: i) with or without clients; ii) by location (on- or off-campus); iii) by beneficiaries (individual or community); and iv) by types of cases and topics. However, in most cases, the different variations do not operate in strict isolation, but in combination, mixing elements of several grouping criteria. Basically, law clinic professors distinguish three broad models: in-house or live client; externship or live practice; and simulation-based or file-based law clinics. There is no consensus as to whether didactic legal clinics, known as street law, should be considered as a separate model. In my view, they are, since, although they share some features with other types, their most distinctive feature, legal awareness, distinguishes them from the other types and they do not really correspond to any of the models mentioned above. It is therefore by taking account of the grouping criteria that we can draw up models. In this thesis, I analyze in detail the characteristics, advantages, and disadvantages of each model, which I have summarized in an illustrative table.

2.2. Hypothesis-related results

According to my first hypothesis, legal clinical methodology and training are suitable for the acquisition and development of the practical training and outcome requirements defined in the official ITM publication, which are not possible in theoretical courses. To prove or rebut this hypothesis, I conducted an empirical study among those who were completing a legal clinic

and those who have completed one before. I addressed a number of competences mentioned in publications, such as legal ethics, problem-solving and professional communication skills, and professional responsibility. Each skill was accompanied by a pair of questions. The reason for this was that, while the first question was designed to assess whether the student had the skill prior to attending the legal clinic, the second question was designed to assess whether the student felt that the skill had developed as a result of the program. In the thesis, I illustrated the students' responses with diagrams. The diagrams and statistical data prove the hypothesis that the legal clinic course clearly helps the acquisition and development of certain legal competencies. An example is legal ethics, where almost 90% of the respondents considered that they had improved their legal ethics skills as a result of the program. There are some competencies that respondents admit to having developed before their legal clinic experience, such as problem-solving, yet in a real-life legal environment, this skill has been further developed. Although pro bono work as a competency is included in the ITM publication, I have addressed pro bono work as a separate research topic.

The second empirical study, on the attitudes of law students toward pro bono activities, was conducted with all eight national law schools. According to the second assumption of the thesis, the primary motivation for law students' pro bono activities is to improve their CVs, gain professional experience, and "stand out from the crowd". That is, they fall into the career-related, CV-building motivation group. For the second empirical study, I wanted to know the motivational factors in addition to the frequency, type, and area(s) of voluntary activity undertaken by law students. As far as motivation is concerned, the following three elements stand out from the responses: i) helping others (93% of respondents), ii) self-development (52%), iii) activities with friends and acquaintances (48.8%). The reason for the result exceeding 100% is that respondents could tick more than one option. In light of the statistical data, it can be concluded that my hypothesis that the primary motivation of law students is to improve their CVs and develop their professional skills is not proved by the data. In a further question, I wanted to investigate whether students' pro bono legal work, i.e. using their professional skills, is inspired by the finding that in recent years employers have positively evaluated job applicants' previous professional volunteering. 48.6% of the respondents are motivated by the positive assessment of employers, 33.9% are partly influenced and 17.5% are not influenced at all. This statistic, when compared with the influencing factors behind the general (non-professional) voluntary activity of law students, shows a significant difference. While "advantage in future job search" ranked only sixth among the motivating reasons for general volunteering, the motivating factor for professional volunteering is already the

advantage of being favored by a prospective employer. Overall, however, the empirical research did not prove the hypothesis, as career building is indeed a motivating factor for students' professional pro bono activities, but it is not the primary "driver", but a kind of "related benefit". All these factors put law students in the postmodern motivational group, as in addition to traditional motivational factors such as acting for the public good, modern motivational elements such as professional skills development, networking, and self-development also appear.

2.3. De lege ferenda proposal

One way to make use of this research is to develop a model that draws on my previous theoretical and scientific knowledge, the results of my empirical research, my own experience in law clinics, and good practices in other countries. The legal clinic methodology is not unknown to Hungarian legal education either, as already at the end of the 1990s the Faculty of Law of ELTE, together with the Hungarian Helsinki Committee, established the first program focusing specifically on refugee law. Over the past two decades, a series of law clinics have been established and closed at various law faculties in Hungary. The most common reason for these closures was a lack of financial and human resources.

In universities where the methodology has been successfully applied for decades, several key factors help them to survive and thrive. What are they? In my view: i) the programs are funded from the university budget, and it is best if the law clinic has its own financial framework. In unstructured interviews with law clinic lecturers abroad, as well as in informal law clinic meetings at home, it was noted that many programs have been funded by various projects over the decades, but that for these, once the funding period has expired, the financial support has ceased altogether. And the end of the funding has brought with it the end of the programs. This has led to considerable unpredictability and rhapsodic operation of the programs. An additional factor is (ii) the existence of a separate administrative staff, which performs only the technical tasks necessary for the day-to-day running of the law clinic, like a department administrator. The workload and responsibilities associated with these tasks are a full-time job. A third essential element is (iii) the recognition of the work of the law clinic faculty by the university management and the teaching staff. Given that there is also a significant commitment on the part of the trainers to participate in the legal clinic program, as they have to be available to students at all times in case of questions, often supervise students,

and are expected to master the methodology, it is advisable to provide them with either a reduction in their hours or an income supplement. Finally, (iv) the legal clinic has liability insurance to compensate clients for any damage caused by the legal clinic. Therefore, the model outlined below can only be viable in the long term if these conditions are met.

In light of the above, I consider the *live-client, in-house legal clinic model*²¹ to be the most viable model for domestic law schools, provided that the following aspects are met.

In terms of *course structure*, the course should consist of four major parts: i) introductory preparatory training; ii) solving client cases under professional supervision; iii) ongoing case discussions throughout the semester; finally, iv) evaluation of the student's work by the tutor(s) in face-to-face consultations. The 16-24 hours (two to three days) of preparatory training will consist of: i) an introduction to the methodology; ii) a discussion of the parts of the case documents to be completed, including the management of personal data; iii) basic knowledge of the use of legal databases; iv) simulation exercises. In the latter context, in addition to interviewing clients, it is also worthwhile to play out interviews with officials from certain public authorities. In addition, v) discussion of the structure and main content of the most frequently encountered legal documents (applications, appeals); vi) communication/argumentation training. In the latter context, learning and testing argumentation techniques, as well as the recognition of metacommunication signals and the appropriate responses to them. The elements described above, based on the results of the empirical study, draw on the lessons learned from case analyses and interviews.

The practical element of the program is to resolve clients' cases. In my view, while it is fortunate that the legal clinic program has a cooperation agreement with some local organizations, as members of the organizations and the organizations themselves can turn to the legal clinic for legal assistance, it should also receive inquiries from clients not affiliated to partner associations. Such clients could visit the program during the clinic's consultation hours, for which they could make an appointment in advance by telephone or email. However, it would be advisable to have at least one legal clinic trainer present at the consultation meeting, who can give an opinion on whether or not the case can be taken up at the first meeting with the client. Another solution is to fill in an online form,²² as outlined by the authors of the legal clinic manual, in which the client is required to include, in addition to his/her personal details, the

²¹ To humanise legal education, it would be useful to introduce programmes dealing with real clients and real cases, rather than simulation law clinics. Eduardo R.C. CAPULONG: Client as Subject: Humanizing the Legal Curriculum, *Clinical Law Review*, 2016, Volume 23., pp. 37-52., p. 37.: „*Clients are notoriously absent in the legal curriculum.*”

²² ASBÓTHI ÉS MÁSAK, p. 33.

main elements of his/her case and the documentation available. The advantage of this solution is that the legal clinic is available 24/7, however, it is mostly used by people who have no or difficult access to the internet. I am thinking, for example, of people living in housing poverty. For this reason, it makes sense to supplement this form of consultation with a face-to-face or telephone consultation.

Closely linked to this is the need for the law clinic to define in advance the areas of law it will deal with (profile definition). Rather than a specialized model, i.e. focusing on one area of law, it would be more feasible to introduce a type of clinic that would accept a wide range of cases, but it is worth defining and announcing in advance which cases will not be accepted (e.g. criminal law, economic law).

It makes sense to pair up law students so that they can share the workload on a case and learn how to work with others. The pair is jointly responsible for the solution developed, which is checked by the tutor before it is communicated to the client, thus avoiding any possible wrong advice. Furthermore, working in pairs ensures continuity of case management, for example in case one of the law students falls ill.

The third element of the course is the case study. These should be included in the students' timetables on a weekly basis. During the case meetings, the law clinic students and the instructor(s) discuss the current status of their cases, the students share their experiences (including their relations with clients, the way their cases are managed, any difficulties they may have in dealing with the authorities, solutions to legal problems), and the others can learn from them.²³ These sessions can also serve as supervision if an ethical or personal involvement problem arises for which the student has not received detailed training before.

The assessment of student performance is a very strong element. Given that, in addition to case discussions, the tutor is in constant contact with the law student during the semester, he/she can monitor the progress and the extent of progress. An individualized assessment is essential, as students often come from different year groups and therefore have different theoretical knowledge and different levels of development of their individual skills. In principle, the student is at the center of the legal-clinical methodology, so it is crucial to listen to the students' opinions and suggestions, as this is the way to improve and shape the program.

However, the effective structure of the course is not sufficient to create a long-term law clinic if the technical and material conditions are not in place. The technical criteria are: i) an

²³ Susan BRYANT, Elliott S. MILSTEIN: Rounds: A Signature Pedagogy for Clinical Education, *Clinical Law Review*, 2007, 14. szám, pp. 195-251., p. 200.

adequate law clinic office; ii) access to legal databases; iii) administrative staff; iv) appreciation of the trainers, support for their training and development; v) liability insurance.

There are many reasons to provide a stand-alone law clinic office. Firstly, live client in-house legal clinics operate in a similar way to law firms, so it is useful to experience a working environment similar to a law firm during your university years. On the other hand, documents from cases, most of which contain personal data, need to be stored in a locked environment. Thirdly, meetings with clients do not always have to be organized in a different, free classroom, but there is a room permanently available where they can meet clients at any time. As regards the physical characteristics of the law clinic office, it is recommended that it should consist of at least 3 separate rooms. One room for the administrative staff, and at least one office equipped with an appropriate computer infrastructure, where the members of the student pair can review their cases, search legal databases for relevant legal material, and where they can consult the tutor trainer. Finally, a meeting room where they consult with clients. Given that access to some databases is only available on a subscription basis, the cost of which is not expected from law students and has to be borne by the university.

An important issue is liability insurance, as this formally brings them on the same platform as lawyers and legal advisors. The law clinic programs of the countries presented as examples to be followed in the dissertation also have their own liability insurance to cover any damage caused to a client, opposing party, or third party, i.e. the financial burden is not borne by the student, lecturer, or university. Of greater practical importance is the existence of an appropriate complaints procedure for the operation of the clinic (reception, investigation, mandatory response, and taking the necessary action) with appropriate regulations and a designated university administrator.

Lastly, to ensure the training and development of law clinic trainers. In Europe, thanks to ENCLE, cooperation between law clinic trainers is significant. Workshops, conferences, and training courses are regularly organized to improve methodology and share good practices and experiences. In order to develop Hungarian legal clinic training and to put Hungarian legal clinics on the map of the European legal clinic network, participation in these events is essential.

The implementation of this model requires open-minded university leadership, committed academics, and students who want to learn and experience the legal profession during their legal education. *„All in all, a thoughtfully structured legal clinic training, which thoroughly structures and embeds both the learning process and the social context of legal aid*

in a well-thought-out system, fits into the modern system of requirements that current higher education policy aims to achieve.”²⁴

III. Potential applications of the results of the thesis and further areas of research

In my view, the results of this dissertation are worth using in the field of education, education management, and publication. Within the framework of education, I would like to highlight two sub-areas. Firstly, the recognition and widespread use of the methodology by educators. The legal clinic methodology can be applied not only in the context of a legal clinic course but also in other subjects where the on-the-job learning technique is feasible. Examples include procedural law and various mediation and argumentation courses. On the other hand, in the case of further training for trainers, particular emphasis should be placed on the acquisition of pedagogical/andragogical methodological skills in addition to knowledge of the law. All colleagues in higher education need to be familiar with the basics of experiential education, as without it the development of legal education will be stalled. As regards the organization of education, the results of the empirical study show that there is a strong demand from students for practical legal education, and it is therefore recommended that the curriculum should include competence-building subjects. For decades, students have expected legal education to provide them with strong skills development in addition to theory.

Another related area is the commitment of higher education students to volunteering. According to a study carried out by a pair of researchers at the University of Szeged Faculty of Economics and Business Administration, students need the university to provide them with organized opportunities to participate in pro bono activities. In this light, it may be worthwhile for universities to enable a range of volunteering activities in cooperation with local NGOs. Finally, given that there are only a few publications on the subject in Hungarian, it is hoped that the results of this thesis will inspire and contribute to professional discourse.

Monitoring the career paths of practicing lawyers who have graduated from the legal clinic program and are employed in the profession should be researched because it can provide feedback on the functioning and success of the model. In light of real-life experience, former law clinic students will have a better insight into the effectiveness of the course. They can tell how effective the course has been, and perhaps what areas need to be improved, through

²⁴ ÁSBÓTHI ÉS MÁSONK, p. 28.

practical experience. The latter is also essential because, in most law schools' curricula, the legal clinic course is one of the few subjects that is practice-oriented and emphasizes the development of practical skills. Therefore, strengthening and constantly innovating the role of these courses in the curriculum and adapting them to the needs of the current generation of lawyers is a fundamental requirement. Furthermore, it would be worthwhile and appropriate to carry out an empirical study with the trainers, in order to investigate the following questions: i) what teaching methods are used, ii) why these methods are used, iii) whether they ask for feedback from students on the usefulness of the methods used, iv) if so, what the students' opinions are. Secondly, it could be examined to find out what lecturers think about legal education, through unstructured observation, i.e. asking lecturers to describe in their own words what they think. In the absence of guided questions, answers would be given which would bother the individual trainers personally, so that categories could be drawn up based on the answers and a development plan could be developed along these lines.

Finally, research on the social sensitivity of law students would also be worthwhile. In this respect, the social sensitivity of students should be examined and compared in light of their experience at the beginning of the law clinic and after the completion of the course. Has the social sensitivity and responsibility of the law students changed along the experience, and if so, to what extent and due to which effects? If no significant change has occurred, the reasons for this should be explored.

The path of legal education, and within it the path of legal clinical methodology, leads(s) in many directions. Although there is considerable knowledge in both areas (mostly thanks to international research in the field of legal clinical training), there are still issues to be explored and discovered, which are worth addressing in the near future.

IV. List of publications by the author on the subject

- Renáta, Kálmán: Clinical Legal Education in V4 Countries, Central and Eastern European Legal Studies, 2021. Volume 1., pp. 87-98.
- Renáta, Kálmán: A jogklinika módszertan által fejlesztett jogász kompetenciák, egy hazai empirikus kutatás tükrében, *Iustum Aequum Salutare*, 2021. Volume 3., pp. 105-119.
- Judit, Tóth–Renáta, Kálmán: Legal Education on the Crossroad of Social Responsibility and Development of Individual Competences – Experiences at the University of Szeged (Hungary), *Acta iuris stetinensis*, 2021. Volume 2., pp. 59-74.

- Renáta, Kálmán: Legal Clinic as an Exotic Phenomenon in Hungary, *International Journal of Clinical Legal Education*, 2020. Volume 3., pp. 230-252.
- Renáta, Kálmán: A jogklinika módszer múltja, különös tekintettel az Egyesült Államokra, *Közjogi Szemle*, 2020. Volume 4., pp. 47-53.
- Renáta, Kálmán: A jogklinika, mint alternatív oktatási módszertan?!, *Miskolci Jogi Szemle: A Miskolci Egyetem Állam- És Jogtudományi Karának folyóirata*, 2019. Volume 1. Number 2., pp. 68-83.
- Renáta, Kálmán: Lengyel-magyar két jó barát, avagy a jogklinika programok összehasonlító elemzése, in: Fejes, Zsuzsanna (ed): *Jog és kultúra*, Szeged, 2018., pp. 41-52.